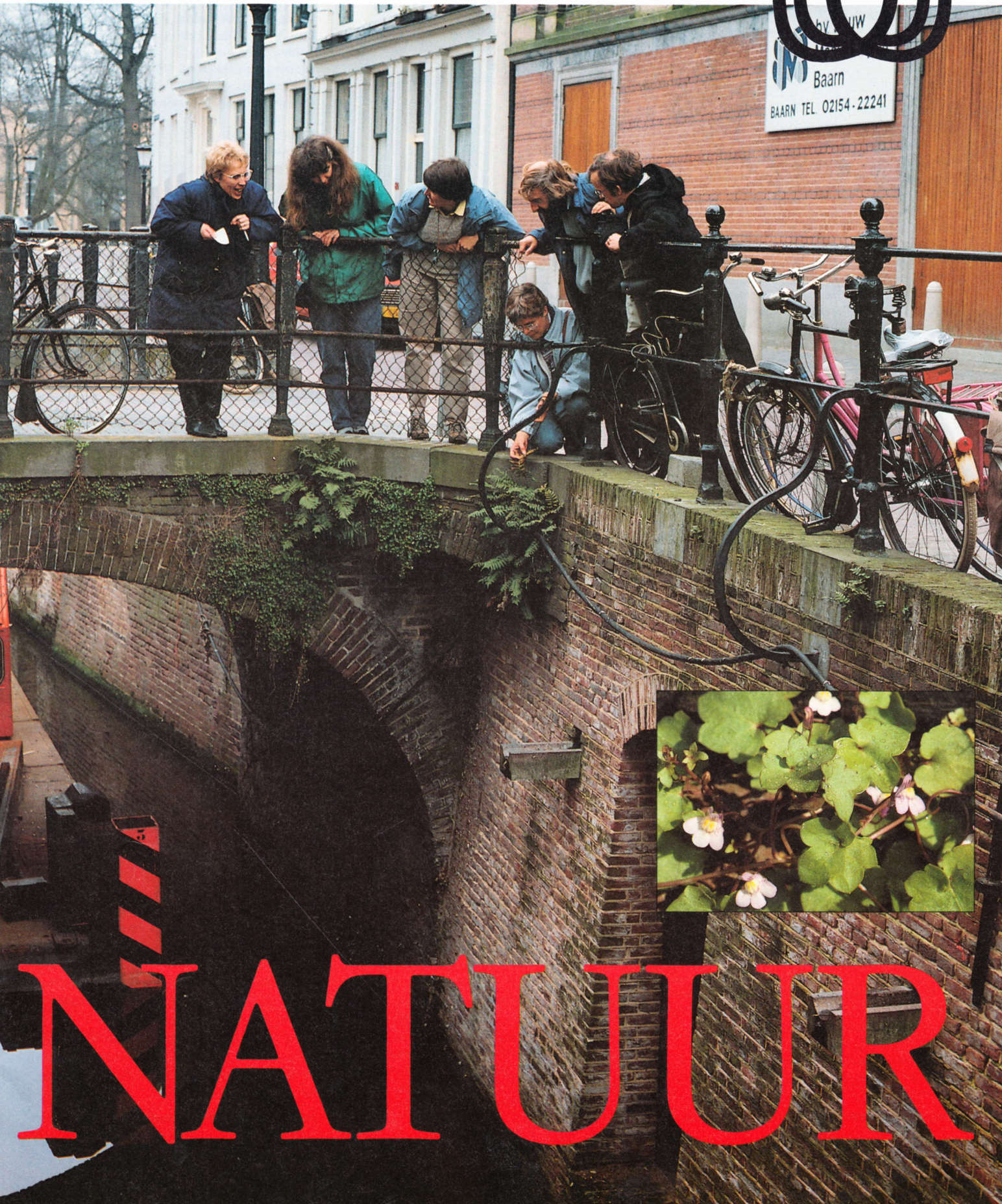

MENS en

tijdschrift ter bevordering van het milieubesef

40ste jaargang nr. 2 — lente 1989

NATUUR

Jaren geleden stond ik voor het oude, smerige Londense Liverpool Street Station op iemand te wachten. Het duurde een tijdje en verveeld liet ik mijn blik glijden langs de dofzwart beroete muren. Plotseling, als bij verrassing, werd mijn oog gevangen door een frisgroene, verticale streep in de hoek van twee muren. Een hele rij wijfjesvarens had zich op een meter of vijf hoogte gevestigd in deze troosteloze omgeving, waar zelfs tussen de straattegels het straatgras ontbrak...

Kok van Herk en Bert Maes

Educatie met muurplanten

IVN-er Kok van Herk en muurplantenspecialist Bert Maes zijn de auteurs van het Utrechtse wandelboekje 'Zie, de Wijfjesvarens', dat vorig jaar bij het IVN en de provinciale consulent natuur- en milieueducatie in Utrecht verscheen.

Kok van Herk overziet achteraf hoe het boekje tot stand is gekomen en geeft daarvan een beschrijving met aandachtspunten. Bert Maes is vooral bezig geweest met de mogelijkheden bestaande muurvegetaties te behouden en vertelt daarover. Uit hun verhaal blijkt dat muurplanten zich heel goed lenen voor verschillende educatieve werkvormen: het inventariseren van muurvegetaties, het beschrijven van een stadswandeling met aandacht voor spontane begroeiingen, het laten onderzoeken van ecologische samenhang, het laten zien van culturele aspecten en educatie aan een heel heterogene doelgroep.

breekvaren tot de in ons land bij de Natuurbeschermingswet beschermde planten. Alleen op Voorne en in het Kuinderbos groeit de tongvaren ook in struweel in bijzonder kalkrijke grond, een zeldzaam geval, en in overig Nederland net als de steenbreekvaren uitsluitend op muren. Andere muurplanten zoals muurvaren en muurleeuwebek treffen we nog algemeen aan.

In de afgelopen jaren is de belangstelling voor muurplanten sterk toegenomen. Inventarisaties van hun voorkomen in ons land en onderzoek waren voorheen alleen bekend bij ingewijden. In de jaren tachtig is er zo veel over geschreven, boeken zowel als artikelen in veel gelezen tijdschriften en zelfs in dagbladen, dat je gerust kunt spreken van een populair onderwerp.

Begroeide muren hebben iets extra's. Ze zien er altijd veel levendiger uit dan bijvoorbeeld een pas gerestaureerde muur met strakke voegen. Op achttiende-eeuwse prenten en schilderijen wordt muurbegroeiing nadrukkelijk weergegeven, omdat de makers het klaarblijkelijk mooi of romantisch vonden. Dat betekent ook dat muurbegroeiingen bij met name oude muren horen. En als zodanig zou je kunnen zeggen dat muurvegetaties een soort cultuurofgoed zijn.

Bedreiging en inventarisaties

Gegevens over het voorkomen van zeldzame muurplanten zijn van groot belang bij de bescherming van deze soorten. Veel groeiplaatsen dreigen onnodig te verdwijnen, omdat men gewoon niet weet dat er zeldzame planten staan. Bovendien is niet bekend dat ze met eenvoudige middelen te behouden zijn. Zo worden veel muren regelmatig met her-

biciden bespoten om ze 'schoon' te maken, terwijl dit helemaal niet nodig is voor het behoud van de muur. Ook bij restauraties verdwijnen vaak groeiplaatsen, terwijl met aangepaste specie en transplantatie van baksteenpakketten veel te behouden is.

Tot ongeveer 1880 werd meestal kalkrijke schelpspecie gebruikt. Om een goede kwaliteit te krijgen werden schelpen gebrand en daarna moest de specie maandenlang in kuipen liggen 'rotten'. In heel oude muren kun je soms nog stukjes zeeschelpen zien zitten. Kalkcement die door de regen jarenlang is verweerd en uitgeloozd, is het beste milieu voor onze zeldzame muurvarensoorten. Als we een menging van 1 deel kalk op 1 ¼ deel tras en 2 of 3 delen zand nemen, benaderen we het geschikte substraat prima en krijgen we toch een stevige muur.

Bij de tegenwoordige restauraties en herstellingen van muren komt dat milieu echter niet terug door het gebruik van nieuwe materialen, zoals de harde portlandcement.

Muurplantenbescherming

Verschillende instanties en gemeenten zijn daarom, vanwege de alarmerende berichten over het verdwijnen van bijzondere planten, gaan nadenken over hoe het anders zou kunnen. Allereerst bleek dat het lang niet altijd nodig is de hele te restaureren muur af te breken en weer op te bouwen. Delen van begroeiing kunnen vaak gemakkelijk gespaard worden. Als het niet anders kan, is het nog mogelijk brokken steen met planten uit de muur te lichten en ze later in de nieuwe muur in te bouwen. Je moet dan zorgen dat tussen de planten de oude ce-

Muren horen typisch bij de mens: gebouwen, tuinmuren, kade-, gracht- en werfmuren, muren van forten en omwallingen, noem maar op. Onbedoeld hebben zich daarop in de loop van de tijd allerlei plantesoorten gevestigd, waardoor het ecologische areaal van rotsen en gebergte als het ware kunstmatig wat groter is geworden. Een aantal van die planten komt alleen maar op muren voor, zoals de muurvaren, de steenbreekvaren en de schubvaren. Van de muurplanten behoren nu de tongvaren en de steen-

Een dankbaar educatiepunt: een rijke groeiplaats van muurleeuwbeek, muur-, eik- en mannetjesvarens.

ment blijft zitten. Het beste is natuurlijk muren weer met de oude speciesamenstelling op te metselen met liefst wat onregelmatigheden in de voegen. Voeg of laat komen de varens dan vanzelf wel!

De eerste experimenten met muurbegroeiing waren in 1963 en 1964 in Kamerik en Baambrugge (provincie Utrecht) bij een tweetal bakstenen dammetjes in een sloot. Door het zware landbouwverkeer naar een boerderij en verwerking waren ze sterk vervallen. De metselaars moesten wel even wennen aan het 'onkruid' in de muur en de geplande onregelmatige voegen. De eerste metselaars liepen bijna gillend weg, want ze wilden alleen vakwerk leveren met keurige strakke voegen. Na ruim vijftientwintig jaar staat de vegetatie er nog schitterend bij!

'Onkruid' in de muur

Latere experimenten vonden ondermeer plaats in Utrecht (werfmuren), Santpoort (Ruïne van Brederode), Reutum (sluismuur in Overijssel) en Buren (stadsmuur). Aannemers en metselaars bleken zelf op den duur ook aardigheid in de plantengroei te krijgen, zeker als de varens goed aansloegen. Publiciteit in de plaatselijke pers helpt om begrip te kweken voor een stukje natuurbehoud. Het leuke van de bemoeienissen met muren is ook dat allerlei mensen betrokken zijn bij de werkzaamheden: wethouders, raadsleden, ambtenaren, aannemers, opzichters en metselaars. Ze moeten allemaal plotseling een mening hebben over onkruid in de muur. Een onverwachte doelgroep voor de natuur- en milieueducatie!

Utrecht

Voor Utrecht staat bekend om de bijzondere begroeiingen op gracht- en werfmuren. Met name de varens zijn de laatste jaren in de belangstelling gekomen. De Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken heeft daaraan een belangrijke bijdrage geleverd. Door de leden van de werkgroep zijn alle muren langs de Utrechtse grachten sinds

1980 vrijwel jaarlijks per adres op wilde planten geïnventariseerd.

De beschikbare gegevens zijn van onschatbare waarde, omdat relaties met het milieu en zaken als aantalsverloop in de tijd duidelijk werden. Ook bleken de gegevens van pas te komen bij het samenstellen van een wandelboekje met routebeschrijving.

Wandelboekje

Twee jaar geleden werd door het ministerie van Landbouw en Visserij gewerkt aan de voorbereiding van een handleiding voor de bescherming van bedreigde muurplanten. Besloten werd gelijktijdig met het verschijnen daarvan een wandelboekje uit te brengen.

Het is nu een jaar geleden dat 'Zie, de Wijfjesvaren' er kwam. Het samenstellen van het boekje is eigenlijk 'als vanzelf' gegaan. Toch komt er nog heel wat bij kijken voor het er is.

Aandachtspunten

Veel keuzen worden onbewust, of beter 'onderbewust', gemaakt.

Achteraf heb je daar vaak nog beter kijk op dan op het moment van afweging. Daarom is het goed eens wat punten op een rijtje te zetten.

■ aanvaardbaar maken

Dat er op gracht- en werfmuren wilde planten kunnen groeien waar bekoring van kan uitgaan, is iets dat veel mensen vreemd voorkomt. Aan ons was de taak potentiële belangstellenden daar een beetje vertrouwd mee te maken. De routebeschrijving toont varens en andere

muurplanten daarom als een vanzelfsprekend onderdeel van de grachten, er net zo thuishorend als aangeplante bomen. Eigenlijk is de grens ook vaag; veel bomen zijn spontaan op de werven en op de muren gekiemd.

Aparte vermelding verdient een twintigjarige vijgeboom aan de Oude Gracht. Deze boom is uit zichzelf opgekomen op de hoek van een muur, aan de rand van het straatdek, misschien wel uit een van de zaadjes uit een weggeworpen vijg. De wortels van deze mediterrane boom kunnen niet bevriezen, omdat er een buis van de PEGUS-stadsverwarming achter door loopt. Toen deze muur gerestaureerd moest worden, kon de boom behouden blijven, doordat hij tijdens de gehele restauratie ondersteut werd.

■ natuur - cultuur

Als je in een stedelijk milieu iets over de natuur vertelt, betekent dit dat relaties met cultuur meestal zeer duidelijk aanwezig zijn. Dit biedt boeiende invalshoeken bij de te behandelen onderwerpen. De relatie tussen mens en natuur spreekt immers tot de verbeelding van veel mensen. Het is interessant er in dit verband op te wijzen dat veel muurplanten van oorsprong op rotsen groeiende bergbewoners zijn, die dankzij de mens hier kunnen voorkomen.

Andere onderwerpen mogen best geheel 'cultureel' van karakter zijn, zoals de geschiedenis van een kerk of de architectuur van grachthuizen. Het is van belang een goede afwisseling tussen cultuur en natuur na te streven.

■ geheel - detail

Ook moet er een zekere afwisseling zijn in onderwerpen waarbij op het 'geheel' wordt gewezen, en onderwerpen waarbij

Het boekje 'Zie, de wijfjesvaren' is opnieuw uitgebracht wegens groot succes. Te koop bij Milieu Informatie Centrum Utrecht, KNNV-winkel Utrecht, de Utrechtse boekhandels en het landelijk bureau van het IVN. Het is ook per giro te bestellen: f 4,25 op giro 2927220 ten name van de provinciale consultant nme te De Bilt met vermelding "Wijfjesvaren".

kleine details onder de loep worden genomen. Wandelend langs de Kromme Nieuwe Gracht wordt bijvoorbeeld eerst gewezen op de opbouw van het grachtensysteem met werven, kelders, enzovoort, en via wat verbindende onderwerpen belanden we een paar bladzijden verder bij de korstmossen, die op de muren te vinden zijn. Om de wandelaar bij de korstmossen 'aan het werk te zetten' hebben we een korte determinatiesleutel, gebaseerd op de kleuren van de soorten, opgenomen.

■ ecologie

Belangrijk is dat de ecologie van muurplanten aan de orde komt. Dit leidt tot een beter begrip voor de bescherming ervan. De meeste varens groeien bijvoorbeeld op vochtige beschutte plekje.

Inventarisaties zijn van belang voor de bescherming van muurplanten. Hier zijn IVN-ers bezig bij een werfmuur in Utrecht met muur- en tongvarens.

Inzet: Een tongvaren op een Utrechtse werfmuur.

Hoewel varens wel een miljoen sporen per blad per jaar produceren, kiemen ze uitsluitend op geschikte plekjes. Alleen op de gunstigste plaatsen overleven ze het stadium van de voorkiem. Interessant is het zulke 'kraamkamers' van bijvoorbeeld muurvarens te tonen.

Restauraties

De afgelopen vijftien jaar is een groot gedeelte van de Utrechtse gracht- en werfmuren gerestaureerd. Aanvankelijk is daarbij nauwelijks op aanwezige plantengroei gelet. Zo is aan de Nieuwe Gracht een zeer rijke groeiplaats van tongvarens verloren gegaan.

Een verre voorganger van ons boekje werd uitgegeven door de (destijds) subafdeling Utrecht van het IVN, dat deelde in de AMEV-milieuprijs 1981. Daarin werd sterk de aandacht gevraagd voor muurbegroeiingen. Maar al veel eerder hadden ook andere groepen en personen gewezen op de waarde van de Utrechtse muurvegetaties.

In 1980 besloot de gemeente te proberen waardevolle vegetaties op nog te restaureren muren te behouden. Bij een twaalfstal muren werden experimenten uitgevoerd, waarbij varens werden teruggezet in nieuwe muren, of waar mogelijk in baksteenpakketten werden gehandhaafd en in de nieuwe muur werden ingemetseld.

In het boekje worden diverse voorbeelden gegeven van geslaagde experimenten. Langs de Kromme Nieuwe Gracht is een prachtige groeiplaats van de steenbreekvaren hierdoor behouden gebleven. Momenteel breidt hij zich zelfs uit naar plaatsen waar hij nooit heeft gestaan.

Hoe verder?

Het thema 'muren' biedt veel invalshoeken om er als IVN-afdeling mee aan de slag te gaan. Juist in onze directe woon-omgeving kunnen we, als we er oog voor hebben, interessante muurlevensgemeenschappen zien van planten en ongewervelde dieren. Behalve de educatieve kant is er ook de kant van bescherming en beheer, en om te beginnen uiteraard de inventarisatie.

Het is weinig zinvol zaken dubbel te doen. Wie weet is een andere groep al met inventarisatie van juist het beoogde gebied bezig. Het is daarom verstandig eerst je licht op te steken bij de plaatselijke KNNV-afdeling, bij de district-scoördinator van FLORON (zie Natura, mei 1989) of bij de Provinciale Milieuinventarisatie (Bureau Natuur en Landschap van de Provincie). Deze kunnen je ongetwijfeld verder helpen.

In Zuid-Holland zijn door het Bureau Natuur van de Provincie bijna alle grote plaatsen op muurplanten onderzocht. Amsterdam is in 1987 door drie vrijwilligers geheel gekarteerd op varens.

Educatief bieden muren tal van mogelijkheden. Voor het onderwijs gratis en hoogwaardig lesmateriaal voor de biologieleerling vlak bij school. Maar datzelfde geldt natuurlijk ook voor IVN-afdelingen die in de stedelijke omgeving met het publiek bezig willen zijn. Eenvoudige ecologische samenhangen tussen plantensoorten, substraat, vocht, schaduw, voedselrijkdom en menselijk handelen kunnen aan een muur worden gedemonstreerd. Processen in de tijd en de invloed van een strenge winter of een natte zomer kunnen zelden zo goed worden aangetoond als bij muurvegetaties. Je kunt er ook gewoon van genieten of er een mooie aquarel van maken.

Literatuur over muurplanten

- BOONEN, CHR. Een steenhard bestaan. Zeldzame muurbegroeiing langs Utrechtse grachten. Uitg. Westers, Utrecht 1982
- IVN Zoekkaart om muurplanten te herkennen. IVN, Amsterdam 1988
- JAHNS, H.M. Elseviers gids van varens, mossen en korstmossen. Uitg. Elsevier, Amsterdam/Brussel 1981
- KRUYT, W. Wat groeit en bloeit op oude muren. Uitg. Thieme, Zutphen 1987
- MAES, B., EN K. VAN HERK Zie, de Wijfjesvaren. Een wandeling langs muurplanten in Utrecht. Uitg. Consultant natuur- en milieueducatie Utrecht en IVN, Amsterdam 1988/1989
- MINISTERIE VAN LANDBOUW EN VISSERIJ Handleiding voor de bescherming van bedreigde muurplanten. Ministerie van Landbouw en Visserij, Den Haag 1988
- PHILLIPS, R. Grassen, varens, mossen en korstmossen. Uitg. Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen 1980

